

Dichterlijke medeplichtigheid

Biopolitiek, dierlijk lijden en de materialiteit van taal in

Judith Herzbergs ‘Zeesterren’

Literatuurwetenschapper Tessa de Zeeuw onderzoekt in dit artikel de dierlijke kant van biopolitiek door het filosofische concept te lezen in dialoog met het gedicht ‘Zeesterren’ van Judith Herzberg. Ze constateert dat dieren vaak een plek in de marge toegeschreven krijgen en dat zij, wanneer ze dan worden benoemd in de filosofie of poëzie, gevangen worden in mensentermen die hen hun dierlijkheid ontnemen. Is er een manier om over dieren te spreken en schrijven zonder deze misstap te begaan? Middels haar grondige analyse van ‘Zeesterren’ weet De Zeeuw niet alleen kanttekeningen te plaatsen bij de theoretische uitwerking van biopolitiek, maar zet ze ook de eerste stappen in de richting van een taal die de machtsproblematiek kan ontstijgen.

Judith Herzbergs poëzie wordt vaak gelezen in de context van de Holocaust en haar persoonlijke onderduikgeschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog. (Zie bijvoorbeeld Middag 1996, Reitsma 1997, en Meijer 2010) Het gedicht ‘Zeesterren’, uit de bundel *Wat zij wilde schilderen*, lijkt eenzelfde interpretatiekader op te roepen. In het gedicht is sprake van iets ‘ergs’ dat de aanleiding vormt voor het dichten. Wat dat ergs is geweest wordt niet ingevuld in het gedicht, maar het lijkt de oorzaak te zijn geweest van het aanspoelen van duizenden dode zeesterren, en het lijkt daarnaast symbool te staan voor ‘het grote niets’ dat later in het gedicht wordt genoemd. Dat ‘grote niets’ leent zich ervoor te worden gelezen als metafoor voor de Holocaust. Het afbeelden van de Holocaust op een negatieve manier, als onrepresenteerbaar, is een troep geworden in literatuurwetenschappelijk onderzoek; een formulering als die van Herzberg roept automatisch dit tropische interpretatiekader op. Toch wil ik zo’n allegorische lezing in dit artikel weerstaan en de nadruk leggen op het feit dat het gedicht over *dieren* gaat. Dit stelt me in staat om het gedicht te lezen in het kader van de vraag naar de representeerbaarheid van dierlijk lijden, dat in onze tijd een belangrijk ethisch en politiek vraagstuk is geworden.

Het maken van een onderscheid tussen de categorieën ‘menschelijkheid’ en ‘dierlijkheid’ lijkt het instrument bij uitstek om een vorm van politieke macht uit te oefenen die de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben, in navolging van Michel Foucault, ‘biopolitiek’ noemt. Dit is een vorm van macht die zich baseert op een onderscheid tussen vormen van leven die politiek zijn en vormen van leven die louter biologisch of dierlijk zijn. Foucault analyseert in een reeks seminars die hij gaf in de jaren zeventig hoe de opkomst van vergelijkende anatomische studies van mensen, dieren en planten in de

negentiende eeuw uitmondt in staatsracisme en grootschalige en systematische vormen van geweld, zoals genocide, in de twintigste eeuw.¹ (Foucault 2004: 255) De Holocaust en de concentratiekampen worden als paradigmatische voorbeelden van biopolitiek gezien. (Foucault 2004: 259; Agamben 1998: 174)

Voor Agamben heeft de problematiek van biopolitiek vooral betrekking op de mens. Hij schrijft daarover:

In our culture, the decisive political conflict, which governs every other conflict, is that between the animality and the humanity of *man*. That is to say, in its origin Western politics is also biopolitics. (Agamben 2004: 80)

‘Zeesterren’ roept echter de vraag op of ook niet juist *dieren* lijden onder het politieke onderscheid dat wordt gemaakt tussen mensen en dieren. Door gebruik van het idee dat een vergelijking van dieren met mensen de dichter ‘medeplichtig’ maakt aan het lijden van dieren, suggereert Herzbergs gedicht dat figuurlijk taalgebruik mensen van dieren vervreemdt en dieren daarmee potentieel geweld aandoet. Ik bespreek het gedicht samen met een essay van Agamben, omdat hij daarin een vergelijking opstelt tussen mensen en dieren waaruit juist het idee ontstaat dat die vergelijking recht doet aan de wezenlijkheid van beide soorten wezens. De vraag die rijst uit het contrast tussen de teksten is: wat voor potentieel geweld schuilt er in een (poëtische of filosofische) vergelijking tussen mensen en dieren? En kan het inleven in dieren, via de poëzie, ons helpen begrip te krijgen in de politiek van het verschil tussen die twee categorieën wezens? Sterker nog, kan de poëzie ons helpen na te denken over een manier waarop we de taal zouden kunnen benaderen om dat verschil te overbruggen en om die politiek te ontstijgen?

Biomacht, geweld en het probleem van taal

In *Homo Sacer* beschrijft Agamben een vorm van leven die ontdaan is van rechten, van wettelijke bescherming en van de mogelijkheid zich te vertegenwoordigen binnen de logica van de parlementaire democratie: ‘bare life’, ‘naakt leven’. (Agamben 1998: 171) Die vorm van leven wordt mogelijk gemaakt door soevereine macht, die zich kenmerkt door de juridische structuur van de nood- of uitzonderingstoestand (*state of exception*). De uitzonderingstoestand valt binnen de logica van de wet en is stevig ingebed in de rechtsstaat. (Agamben 1998: 167) Die toestand stelt de soeverein, de hoogste macht, in de gelegenheid om de wet tijdelijk buiten werking te stellen, en maakt zo vormen van staatsgeweld mogelijk waartegen de wet anders beschermt. Via die toestand kan de staat bepaalde personen (tijdelijk) hun rechten ontnemen, bijvoorbeeld asielzoekers en terrorismeverdachten, en het kan ruimtes scheppen waarin de bescherming die de wet normaliter biedt niet opgaat, zoals het geval was in de

1 Die lezingenreeksen zijn uitgegeven onder de titels *Society Must Be Defended* (2004); *Security, Territory, Population* (2007) en *The Birth of Biopolitics* (2008).

concentratiekampen. Bare life bevindt zich daarmee volgens Agamben in een ambigue tijdsruimte waarin leven, en het geweld dat het ondergaat, geen juridische of politieke betekenis heeft: het kan daar gedood worden zonder dat er sprake is van moord of van een misdrijf, doordat die dood niet in juridische of politieke termen *gerepresenteerd* kan worden. (Agamben 1998: 139)

Met zijn analyse van bare life brengt Agamben Foucaults werk over biopolitiek in verband met een probleem van taal. Taal, en de wetmatigheid die zij mogelijk maakt, structureert en organiseert de soevereine orde en stelt mensen in staat in die orde te verschijnen als personen, om zich in het juridisch-politieke veld te representeren. Het vermogen om taal te gebruiken vormt de basis voor politiek zoals we die sinds Aristoteles begrijpen. Agamben beschrijft dat als volgt:

[H]uman politics is distinguished from that of other living beings in that it is founded, through a supplement of politicinity tied to language, on a community not simply of the pleasant and the painful but of the good and the evil and of the just and the unjust. (Agamben 1998: 3)²

Alle levende wezens kunnen onderscheid maken tussen lichamelijke gewaarwordingen als plezier en pijn, maar politiek bestaat volgens Agamben, via Aristoteles, in het menselijke vermogen onderscheid te maken tussen goed en slecht, rechtvaardig en onrechtvaardig – dat wil zeggen, het vermogen wetten op te stellen en tot morele oordelen te komen: een vermogen dat op taal stoelt. Met andere woorden, taal maakt politiek leven mogelijk en maakt het onderscheid tussen politiek en niet-politiek leven.

Bare life is leven dat zich niet of niet helemaal talig kan uitdrukken, leven dat zich niet kan representeren in het politiek-juridische bestel van de soevereine natiestaat. En omgekeerd, op basis van taal wordt bare life vervreemd of verbannen uit de politieke en juridische orde.³ Maar als taal het instrument is waarmee bare life wordt onderscheiden en wordt vervreemd, is het gebruik van taal dan niet medeplichtig aan het geweld dat met dat onderscheid kan worden gerechtvaardigd? En is het in dat geval dan mogelijk om in talige uitingsvormen, zoals proza en poëzie, de politiek van het verschil tussen talig en niet-talig, politiek en niet-politiek, leven inzichtelijk te maken?

Inleving en medeplichtigheid

De potentiële medeplichtigheid van taal wordt expliciet beschouwd in het gedicht van

2 Ook Foucaults *The History of Sexuality* refereert aan het probleem van de relatie tussen taal, via de Aristotelische notie van politiek, en het leven zelf: 'For millennia, man remained what he was for Aristotle: a living animal with the additional capacity for political existence; modern man is an animal whose politics places his existence as a living being in question.' (Foucault 1990: 143)

3 Agamben suggereert dat bare life niet alleen slachtoffer is van soevereine macht, maar ook een figuur is waarmee we soevereine macht kritisch kunnen benaderen, een ontwrichtende figuur. Zie bijvoorbeeld de conclusie van *Homo Sacer* (Agamben 1998: 188).

Herzberg. ‘Zeesterren’ stelt de vraag naar het vermogen van mensen om zich te verplaatsen in andere wezens via figuurlijke taal, om door middel van personificaties en metaforen in poëzie dierlijke, niet-menselijke wezens te kunnen begrijpen. Maar niet alleen dat: het gedicht vraagt ook wat dat inleven *doet* met het object ervan. In de eerste twee strofes van het gedicht komt allereerst de uitdaging tot uitdrukking die inleven in het niet-menselijke biedt, door een contrast tussen cerebrale, communicatieve zeezoogdieren en ongewervelde, zogenaamd onwetende dieren:

Altijd gedacht dat het walvissen waren
omdat die zo groot en zo bloot in dat water
zo schubloos en van binnen uitvoerig
besnaard, voor wie het het ergste zou zijn.
Die hersencumuli, wat daarin
doordacht wordt, voorvoeld en geahnd,
dat het walvissen waren voor wie het het ergste
zou zijn met hun zee-brede radar
de walvissen zeehonden en dolfijnen
die meer dan wij weten begrijpen
meer maken van trillingen en
het verfiendste seinen.

Maar dan al die schelpen en slakken
die nergens van weten
een slak die niet merkt dat het eb wordt
terwijl het toch eb wordt is weg en een zeester
gehecht aan de rots maar daar kan jij je
niet in verplaatsen jawel
als de vingers van kinderen om hengsels
van zware kostbare tassen, hoe die zonder bericht
zich herschikken, je kunt je overal in verplaatsen
maar het maakt medeplichtig
en of het klopt is nooit na te gaan. (Herzberg 1996: 48 - 49)

Het blijkt een grotere uitdaging voor de dichter om zich in die tweede categorie diersoorten in te leven dan in de diersoorten uit de eerste strofe. Figuratief taalgebruik uit de eerste strofe – de metaforen ‘besnaring’, ‘hersencumuli’ en ‘zee-brede radar’ – maken in de tweede strofe plaats voor een uitvoeriger vergelijking tussen zeesterren en kinderhanden die de hengsels van kostbare tassen omklemmen. De metaforen gaan met name over cognitieve of communicatieve vermogens en instrumenten die zowel de zeezoogdieren als de mensen hebben. De vergelijking vangt de zeesterren met een nog explicieter menselijk beeld. Het doel is duidelijk: het teweegbrengen van een ‘verplaatsen in’, van inleving of empathie. Maar de dichter twijfelt of het ook niet een

ander effect met zich meedraagt, een ‘medeplichtigheid’ die een misdaad impliceert of anderszins wijst op een vraag naar verantwoordelijkheid voor het ‘ergis’ dat is gebeurd met de minder-complexe diersoorten en de dichter beseft dat ze dat ‘ergis’ niet op waarde heeft weten te schatten. Hoe kan een poëtische figuur gewelddadige consequenties hebben?

Het potentieel van figuratief taalgebruik in verband met de vraag naar inleving is een klassiek vraagstuk van de poëziekritiek. Volgens Barbara Johnson is het antropomorfisme een figuur die daar bij uitstek voor wordt ingezet: een afwezig, dood, of levenloos wezen wordt via figuurlijke taal (met name de apostrof of de personificatie) aanwezig gemaakt, als het ware geanimeerd, in een gedicht, en objecten, dieren, of natuurlijke fenomenen wordt er een menselijke vorm of menselijk gedrag mee toegeschreven.⁴ (Johnson 1986: 30; Johnson 2010: 188) Antropomorfisme helpt ons om het niet-menselijke te begrijpen door het voor te stellen als iets dat lijkt op het menselijke. Die geste impliceert dan tegelijkertijd een grens die bestaat tussen het menselijke en het niet-menselijke, het zelf en de ander, tussen wezens en objecten die wel een menselijke vorm toe wordt geschreven, en wezens en objecten die daarvan worden buitengesloten. Met de suggestie dat ‘verplaatsen in’ ‘medeplichtig’ maakt lijkt ‘Zeesterren’ te stellen dat het antropomorfisme bijdraagt aan dat onderscheid, en daarmee verschil maakt in de ethische betrokkenheid die de dichter voelt bij verschillende diersoorten, wat potentieel gewelddadige en zelfs dodelijke consequenties kan hebben.

Die ethische betrokkenheid is afhankelijk van het vermogen om wezens te representeren, te vangen in (menselijke) taal. Aangezien taal echter ook uitsluiting teweegbrengt, kunnen we stellen dat representatie bepaalde wezens onrepresenteerbaar, of on-anthropomorfiseerbaar maakt. De verwijzing naar medeplichtigheid lijkt betrekking te hebben op het effect van in- en uitsluiting, van het trekken van grenzen tussen eigen en anders, dat inherent is aan taal. Die grens kan ook de complexere vorm van een hiërarchische indeling aannemen, zoals in ‘Zeesterren’, waarin het lijden van bepaalde diersoorten geacht wordt erger te zijn dan het lijden van andere diersoorten.

Communicatieve en niet-communicatieve dieren

In die zin komt de problematiek in ‘Zeesterren’ overeen met de problematiek die volgens Agamben bestaat in de relatie tussen taal en biopolitiek. In zijn werk probeert Agamben steeds te denken over een manier om de taal te benaderen die die logica van in- en uitsluiting inherent aan representatie ontstijgt. In een essay getiteld ‘Vocation and Voice’ (‘Stemming en stem’ of ‘Roeping en stem’) bespreekt hij de stem als een mogelijk instrument daarvoor. De stem is volgens Agamben het paradoxale punt waarop tegelijkertijd de talige, sociaal-politieke orde van representatie én de lichamelijke werkelijkheid van de mens als dierlijk wezen verschijnt. In ‘Vocation and Voice’

4 Johnsons essay, ‘Anthropomorphism in Lyric and Law,’ geeft de volgende definitie: “*Anthropomorphism*. n. Attribution of human motivation, characteristics, or behavior to inanimate objects, animals, or natural phenomena. –*American Heritage Dictionary*”. (Johnson 2010: 188)

Illustratie: Jamie Nee.

stelt hij de mens voor als een *ontstemd* dier (hij noemt de mens ook wel ‘het dier zonder stem’): de mens spreekt, maar is desalniettemin op een bepaalde manier verstomd door de taal, want door de sociale, culturele dimensie van taal vervreemd van de eigenheid van zijn stem. (Agamben 2014: 501)⁵ De menselijke vrijheid is volgens Agamben alleen mogelijk op voorwaarde dat hij de eigenheid van zijn stem ontdekt.

De formule dat de mens een ‘dier zonder stem’ is, impliceert, bij contrast, de *wezenlijke gestemdheid* van dieren. Dieren hebben, volgens Agamben, het vermogen om de stem te gebruiken zonder te spreken, zonder te participeren in een talige, discursieve orde die hen van henzelf zou vervreemden. Voor dieren, zo lijkt Agamben te stellen, is de stem een fysieke aanwezigheid: voor mensen is die fysieke aanwezigheid onderdrukt door de socialisering en cultivering die via de taal plaatsvindt. Om mensen via een beeld in contact te brengen met de fysieke aanwezigheid van hun stem stelt Agamben een poëtische vergelijking op tussen mensen en dieren:

5 Agamben (of zijn vertaler) gebruikt steeds de mannelijke vorm om over de mens in enkelvoud te schrijven.

Freedom is possible for speaking man only if he can come into the clearing of language and, grasping the origin, find a word that is truly and wholly his—that is human. A word that is his voice, just as the song is the voice of the birds, the chirp is the voice of the cicada, and the bray is the voice of the ass. (Agamben 2014: 501)

Agambens essay begint zo met een tegenstelling tussen menselijkheid en dierlijkheid en mondt uit in een vergelijking tussen de mens en dieren, om die tegenstelling te overbruggen en de mens zich te laten inleven in een verdierlijkte, ont-socialiseerde versie van zichzelf. In het idee van een verdierlijkte mens vindt Agamben de mogelijkheid taal en soevereine macht kritisch te benaderen. Maar in zijn poging om de mens in contact te brengen met zijn pre-politieke eigenheid kiest Agamben ervoor niet te verwijzen naar ‘dieren’ of ‘dierlijkheid’ in het algemeen. In plaats daarvan geeft hij, bij wijze van een vergelijking, voorbeelden van een aantal specifieke diersoorten: vogels, cicades en ezels; dieren die respectievelijk zingen, tsjirpen en balken. Het register van zijn essay verschuift met die vergelijking van een filosofische beschouwing over de abstracte categorieën ‘mens’ en ‘dier’ naar een dichterlijke inlevingsoefening door vergelijkingen tussen de menselijke stem en uitingen van specifieke dieren.

De vraag die daarmee rijst is of Agambens vergelijking eenzelfde effect heeft als de antropomorfiserende vergelijkingen in ‘Zeesterren’. In zijn essay zoekt Agamben als het ware naar een verdierlijkingseffect in plaats van een vermenselijkingseffect, maar als hij concrete voorbeelden van dieren gebruikt, dan maakt ook hij – net als de dichter in ‘Zeesterren’ – onderscheid tussen verschillende diersoorten, wat duidelijk wordt juist in het contrast met de voorbeelden van diersoorten in het gedicht. Agambens voorbeelden zijn bij uitstek *gestemde* dieren, dieren die zich akoestisch kunnen uiten. Dat stelt hem in staat om de taal voor te stellen als een on-akoestisch stemgebruik en de mens door de vergelijking met dieren aan te sporen tot een niet-talig gebruik van de stem. Herzbergs ‘Zeesterren’ gaat nu juist over een *wezenlijk stemloos* dier. In tegenstelling tot Agambens zingende vogels, tsjirpende cicades, en balkende ezels, kunnen zeesterren niet figureren als voorbeeld in Agambens denkoefening over de akoestiek van de dierlijke stem. De walvissen, zeehonden, en dolfijnen uit de eerste strofe van het gedicht kunnen zich wel akoestisch uiten, net als de vogels, cicades, en ezels; de zeester daarentegen heeft geen mogelijkheid om zich te laten klinken, kan zelfs geen noodkreet slaken als hij of zij sterft. De zeester, en dat is geen metafoor, is in al zijn biologische werkelijkheid een *stemloos* en dus stil dier. We kunnen stellen dat Agamben in zijn filosofische verhandeling dieren privilegieert die zich akoestisch kunnen uiten. Hij geeft daarbij onbewust uiting aan eenzelfde ordening als die waarvan de dichter in Herzbergs ‘Zeesterren’ zich bewust is geworden. In zijn poging om te denken over een kritische benadering van de menselijke biopolitiek installeert Agamben in feite een biopolitieke verhouding tussen mensen en dieren.

Agamben is in zijn essay niet per se geïnteresseerd in de ethische verhoudingen tussen mensen en dieren, en het onderscheid dat hij onbewust maakt tussen verschillende diersoorten heeft binnen de context van het essay weinig te maken met dat vraagstuk.

Tegelijkertijd is het treffend dat ook in het filosofische discours over dierenrechten en bio-ethiek vooral voorbeelden worden gegeven van dieren die ons als mensen kunnen aanroepen en aankijken, van dieren die op een manier makkelijk te antropomorfiseren zijn. De Australische filosoof Peter Singer bijvoorbeeld, bekend van zijn boek *Animal Liberation* en van zijn betrokkenheid als oprichter bij The Great Ape Project, geeft in zijn werk over ethische betrekkingen tussen mensen en dieren vooral voorbeelden van apen, huisdieren zoals katten en honden, en boerderijdieren zoals varkens, koeien, kippen en muizen.⁶ Op de website van de PETA (People for the Ethical Treatment of Animals) word ik met grote ogen aangekeken door een hond, afgebeeld naast de vraag om mijn donatie. Maar hoe zit het met dieren die ons niet kunnen aanroepen, omdat ze geen stem hebben, of die ons niet kunnen verleiden met een blik, omdat ze geen ogen hebben of geen herkenbare ogen, zoals ogen zonder pupil?

Het vermogen om ons als mensen in communicatieve dieren in te leven, lijkt in 'Zeesterren' voor de hand te liggen – ze worden gevangen in de prachtigste figuren. Het inleven in de tweede categorie wezens, de ongewervelden, zo blijkt in de tweede strofe, is minder vanzelfsprekend. En dat maakt, zo lijkt de dichter te impliceren, dat we dat lijden over het algemeen makkelijker kunnen verdragen. Met haar voorbeeld van een dier zonder gelaat of stem vraagt de dichter in 'Zeesterren' ons nu juist of we dieren kunnen benaderen zonder ze te vergelijken met mensen of menselijkheid, want dan zullen we ongevoelig blijven voor het lijden van diersoorten die zo'n verbeelding frustreren. De dichter vraagt ons om onze aandacht te richten op de dieren *als zodanig*, op hun 'echtheid', om ze niet te antropomorfiseren. Wellicht kunnen we op die manier gevoelig worden voor de vragen om betrokkenheid en verantwoording die vanuit dieren als zodanig uitgaan, los van of ze daar om kunnen vragen via een blik of schreeuw. Kunnen we weerstand bieden aan het antropomorfisme dat onderliggend is aan discussies over dierlijk lijden? En in de context van de problematiek van biopolitiek: kunnen we de taal op zo'n manier gebruiken dat we dieren *als zodanig* kunnen benaderen – niet als onderdeel van een soort in vergelijking met andere soorten, of als soort op zich in vergelijking met mensen – om daarmee de biopolitiek van vergelijkingen tussen mensen en dieren ontstijgen?

De politiek van akoestiek

In de derde strofe van 'Zeesterren' wordt de inlevingsoefening uit de eerste twee strofes concreter wat betreft het 'erg'. De dichter maakt melding van een nieuwsbericht over het sterven van duizenden zeesterren:

Maar het inleven in een ontwikkeld organisme
maakt minder van streek dan dit nieuws

6 The Great Ape Project (<http://www.projeto-gap.org.br/en/>). Ik word aangekeken door chimpansees en gorilla's. Volgens Peter Singer zijn die dieren 'dieren die het meest aan ons verwant zijn' (YouTube-video op website van GAP https://www.youtube.com/watch?v=Yo7v_IjWO8o).

uit het noorden: zeesterren sterven vaak twee
aan twee met punten in elkaar gehaakt,
en spoelen zo bij duizenden aan. (Dit is geen
metafoor daar is het veel en veel te echt
en veel te echt voor.) Het grote niets
is daarbij vergeleken niets als aan de kleine
nietigheid niets is gelegen dan symboliek.

Wat de aanleiding voor het sterven van de zeesterren was wordt in het gedicht zelf niet ingevuld; wel in een aantekening bij het gedicht die achter in de bundel is geplaatst:

‘Even starfish, in the normal run of things among the most resilient of marine life forms, have proved no match for the killer algae. Thousands of them have died, often washed ashore with the tips of their stars pathetically linked, as if going to meet death hand in hand.’ (The Jerusalem Post, 14 juni 1988). (Herzberg 1996: 59)

Alleen al de naam van de ‘killer algae’ impliceert een brute moord die is gepleegd op de lichamen van de zeesterren. In het gedicht, echter, wordt de aandacht niet gelegd op de verantwoordelijkheid van de algen, maar op de betrokkenheid van de dichter en die van de lezer die zij aanspreekt met haar gebiedende stelling dat het beeld van de zeesterren geen metafoor is (en dus ook niet zo mag worden gelezen). De dichter maakt daarmee de spanning tussen figuurlijke taal en de ‘echtheid’ van levende wezens duidelijk. Die ‘echtheid’ lijkt een pre-talige echtheid te zijn, nog niet onderdeel van de ordeningen die men maakt met taal; een ‘naakte’ echtheid, in Agambens termen.

Maar of het gedicht die naaktheid van de zeesterren heeft kunnen benaderen op het niveau van de logica van het gedicht, op het niveau van de woorden, blijft in het midden, want al wil de dichter weerstand bieden aan het tot een metafoor maken van de aangespoelde zeesterren, zij erkent toch ook de symboliek van het beeld dat het nieuws oproept. Taal blijft een probleem voor de dichter, zoals het ook een probleem is voor Agamben, die in zijn essay zoekt naar een vorm van taal die vrij is van biopolitiek, maar dat moet doen *in taal*, waardoor hij vervolgens onbewust een biopolitiek onderscheid maakt. De aard van het essay en van filosofische redenering staan Agamben in de weg om zijn probleem anders te benaderen dan alleen via representatie, om, met andere woorden, zelf uiting te geven aan het vermogen van de stem. Agambens werk wordt weliswaar vaak ‘poëtisch’ genoemd, maar zijn denkoefeningen hebben voornamelijk een prozaïsche vorm waarin redelijk taalgebruik overheerst. Zijn essay blijft vrij van iets dat lijkt op zingen, tsjirpen of balken.

In ‘Zeesterren’ komt echter een aspect van de poëtische taalsituatie tot uitdrukking dat fundamenteel verschilt van de talige redelijkheid: klank en klankrijm. In tegenstelling tot Agambens essay valt in ‘Zeesterren’ van alles te horen. Zo wordt het wel of niet communicatief zijn van wezens in Herzbergs gedicht niet uitsluitend thematisch

of beeldend benaderd. Als de dichter de talige aard van de zoogdieren bespreekt, werken de metaforen ‘zee-brede radar’ en het ‘verfijndste seinen’ niet alleen als beelden. Beide figuren bestaan nadrukkelijk in de vorm van een klankrijm – de ee/e en ij/ei klanken. Ook het metrum werkt in die regel ter benadrukking van de klank: de open klinkers worden als beklemtoonde lettergrepen steeds van elkaar gescheiden door twee onbeklemtoonde lettergrepen. Het ritme in die regels versterkt de nadruk zowel op de klank als op het klinken van de klinkers, waarbij de regels, door het metrum, het effect van het uitzenden van een signaal teweegbrengen, zoals in echolocatie – de communicatievorm van walvissen.

Als de dichter in de derde strofe het ‘nieuws’ over de zeesterren bericht, blijven metrum en klank echter op de achtergrond. Direct na dat bericht valt het gedicht weer terug in de stijl van de eerste twee strofes, wordt er gerijmd met klank en gespeeld met ritme om de ‘echtheid’ van het bericht te benadrukken in contrast met de symboliek van wat de dichter ‘de kleine nietigheid’ en ‘het grote niets’ noemt. De regel waarin wordt bericht over de zeesterren contrasteert met de akoestiek van de rest van het gedicht. Als we de akoestiek in de eerste strofe vooral begrijpen als het teweegbrengen van een klankeffect van de communicatieve vermogens van de zeezoogdieren, zoals de ‘zee-brede radar’ van de walvis, zou de regel over de zeesterren bij contrast het *onvermogen* van de zeesterren om te communiceren, eigen aan de fysiologie van het dier, in klank vatten; een onvermogen dat overigens wordt verdubbeld door het feit dat de zeesterren ook dood zijn. De zeesterren klinken bij vergelijking met de andere dieren stil als soort, maar ze klinken ook stil als gevolg van hun sterven. Die stilte, echter, is niet zo zeer een *uitzondering*, niet de negatie van communicatie, maar eerder één vorm uit velen waarin dieren akoestisch gezien kunnen verschijnen, omdat die stilte in het gedicht *hoorbaar* wordt gemaakt *als stilte*.

Hoe kunnen we deze klinkende stilte begrijpen in relatie tot de vraag naar de ethische betrokkenheid van mensen bij dieren en in de context van het biopolitieke probleem van verschil dat wordt gemaakt tussen diersoorten door de taal? Terwijl Agamben in ‘Vocation and Voice’ zoekt naar een manier om gestemdheid weer te geven als *mogelijkheid*, kunnen we stellen dat ‘Zeesterren’ een manier heeft gevonden om gestemdheid als *realiteit* uit te drukken, als lichamelijke, materiële conditie. In het gedicht kunnen zowel het hebben als het niet hebben van een stem allebei op hetzelfde spectrum van klinkende vermogens worden geplaatst. Kunnen we het dichterlijke vermogen om uitdrukking te geven aan klank zien als een manier waarop poëtisch taalgebruik, in tegenstelling tot prozaïsch of redelijk taalgebruik, een brug kan slaan tussen mensen en dieren en een radicale vorm van gelijkheid kan installeren tussen die wezens? Kan aandacht voor klank, ritme en pulsatie, voor de lichamelijke dimensie van taal, mensen bewust maken van de condities die het deelt met allerlei soorten wezens, onafhankelijk van de aanwezigheid van een stem of gelaat, en onafhankelijk van of die wezens wel of niet als menselijk kunnen worden voorgesteld? Kan een ervaring van de gegevenheid van het lichaam, het leven en de onvermijdelijkheid van de dood die aan die lichamelijke inherent is ethische gevoeligheid teweegbrengen? Kan het

materiële aspect van poëzie weerstand bieden aan de medeplichtigheid van taal aan biopolitiek geweld?

Literatuur

- Agamben, G.**, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (trans. Daniel Heller-Roazen), Stanford 1998.
- Agamben, G.**, *The Open: Man and Animal* (trans. Kevin Attell), Stanford 2004.
- Agamben, G.**, 'Vocation and Voice'. In: *Critical Inquiry*, 40 (2014) 2: 492-501.
- Foucault, M.**, *Society Must Be Defended*, London 2004.
- Foucault, M.**, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977 - 1978*, New York 2007.
- Foucault, M.**, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978 - 1979*, New York 2008.
- Foucault, M.**, *The History of Sexuality, Volume I*, New York 1990.
- Herzberg, J.**, 'Zeesterren'. In: J. Herzberg, *Wat zij wilde schilderen*, Amsterdam 1996: 48-49.
- Johnson, B.**, 'Anthropomorfism in Lyric and Law.' In: B. Johnson, *Persons and Things*. Cambridge 2010: 188-207.
- Johnson, B.**, 'Apostrophe, Animation, and Abortion'. In: *Diacritics*, 16 (1986) 1: 28-47.
- Meijer, M.**, 'Ontwrichting van het alledaagse: Judith Herzberg.' In: T. Vaessens & J. Bel (red.), *Schrijvende vrouwen: een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen (1880-2000)*, Amsterdam 2010: 193-197.
- Middag, G.**, 'Realistische poëzie van Judith Herzberg; de verlokking van het onomlijnde'. In: *NRC Handelsblad*, 6-10-1996.
- PETA, <<https://www.peta.org/>>, laatst geraadpleegd 18-12-2017.
- Reitsma, A.**, 'Medeplichtig aan het leven: Nieuwe poëzie van Judith Herzberg'. In: *Ons Erfdeel*, 40 (1997) 2: 274-276.
- Singer, P.**, *Animal Liberation*, New York 2009.
- 'The campaign Great Primates'. *The Great Ape Project* via YouTube, <<https://www.youtube.com/watch?v=-Zb7rkoSEDI>>, laatst geraadpleegd: 18-12-2017.